

بصيرة

JAARGANG 17 -NUMMER 102

MOSLIMS CHRISTENEN

begrip

Een tijdschrift, dat vanuit de RK-Kerk, de Nederlandse Hervormde kerk en de Gereformeerde kerken in Nederland streeft naar het kweken van onderling begrip tussen Moslims en Christenen en gelovigen van beide godsdiensten oproept tot ontmoeting, met respect en behoud van eigen identiteit.

REDACTIE:

M. van den Boom
K. de Jong
L. van Oers (contactpersoon RK)
T. Poort-de Groen (contact uitgever)
J. Slomp (contactpersoon GKN)
G. Speelman (contactpersoon NHK)
K. Steenbrink (hoofdredacteur)

Uitgever

'Cura Migratorum'
Luybenstraat 17
5211 BR 's-Hertogenbosch

Redactie- en administratieadres:

Luybenstraat 17
5211 BR 's-Hertogenbosch
tel. 073-145159 (tstnr. 3)

Abonnementen:

f20,— per jaar (5 nummers)

Losse nummers: f6,50

Giro 4300211 t.n.v. Cura Migratorum/Begrip

Abonnementen kunnen elk gewenst moment ingaan en worden automatisch verlengd, tenzij vier weken voor het begin van het nieuwe kalenderjaar schriftelijk wordt opgezegd.

Advertentietarieven op aanvraag.

Voor het overnemen van artikelen is toestemming van de uitgever nodig.

Begrip vernieuwd

Met ingang van dit nummer 102 zijn er enkele vernieuwingen aangebracht in de opzet van het tijdschrift Begrip. Het meest opvallend is wel het nieuwe formaat en de drukwijze. Dank zij een uitbreiding tot 28 pagina's kunnen we nu meer tekst bieden en ook nog op een aangenamer manier. Begrip hoeft niet meer verkreukeld door uw brievenbus te komen en is zo beter hanteerbaar. Vanaf dit nummer zijn er ook twee nieuwe rubrieken bijgekomen. Dat is aan het begin een "islamitisch-christelijk leerhuis". Via deze rubriek hopen we een bijdrage te leveren aan het gesprek tussen christenen en moslims over de basiswaarden van de twee godsdienstige tradities. Nieuw is ook de rubriek "moslims in Nederland". In deze rubriek willen wij vooral informatie geven over ontwikkelingen binnen islamitisch Nederland. Lezers en lezeressen worden dringend uitgenodigd om plaatselijk of landelijk nieuws rechtstreeks naar de redactie te sturen. Tenslotte moeten we afscheid nemen van Kees de Jong, die gedurende drie nummers de redactie tijdelijk heeft overgenomen van Piet Reesink. Wij zijn er van verzekerd, dat beiden de zaak van Begrip zullen blijven steunen en zijn er daarom blij om dat dit geen echt vertrek is.

INHOUDSOPGAVE BEGRIP NO 102, FEBRUARI 1991

Begrip vernieuwd	1
Kom Heilige Geest	2
Cursussen en ontmoetingen	6
Marokkaanse vrouwen en islam (Francien Brons)	7
Moslims in Nederland	20
Boeken	25

Kom Heilige Geest

Een oefening in het Islamitisch-Christelijk Leerhuis

Frederik de Houtman kwam in 1596 in Indië aan, als een van de leiders van de eerste koloniale verkenningsexpeditie. Ondanks het geringe succes van die reis en het groot aantal sterfgevallen (slechts 87 van de 247 leden der expeditie overleefde het) bleef het oosten hem trekken. In juni 1599 kwam hij al voor een tweede keer in Indië. Door allerlei intriges en problemen werd zijn broer Cornelis aldaar gedood en werd hij zelf gedurende bijna twee jaar gevangen gezet in het complex van de Sultan van Atjeh. Deze Sultan hoopte dat de Houtman moslim zou worden en dan de snelle Hollandse schepen met hun goede bewapening dienstbaar maken aan de oorlog van Atjeh tegen het sultanaat van Johor. De Houtman weigerde. De sultan zette zijn verzoek kracht bij door hem een vrouw aan te bieden. In oud, sappig Nederlands schrijft de Houtman daarover: "Hebbe geantwoord, dat Zijn Majesteit mij zulks wilde vergeven, want ik een getrouwde vrouw in ons land hadde ende niet en vermocht een andere vrouw te trouwen. De Koning, niet wel tevreden zijnde, heeft mij voorts met de vrouw ongekwd gelaten, doch tot diverse reizen voorgehouden om moors te worden..." Hiermee was de zaak nog niet afgedaan. De Houtman heeft zowel met zijn gewone bewakers als ook met hoge functionarissen aan het hof allerlei godsdienstige debatten gevoerd. Een daarvan ging over Jezus als de Geest Gods. "Zo zeide ik tegen haarlieden: ik dikwijls Isa Rohalla hoorde zeggen, zo vraagde ik wat dat te zeggen is, waarop zij antwoordden, dat het was te zeggen

op onze sprake: Christus den Geest Gods. Ten anderen hoorde ik veel zeggen: Mahomet Resoulalla, wat bediet dat? Zeide, dat het was te zeggen: Mahomet, den Beminden Gods. Waarop ik antwoordde: Bekent gij, dat het also is, zo bekend gij uit uwe woorden, dat Christus ouder ende meerder is dan Mahomet of enig ander profeet. Zij vraagden: om wat reden? Waarop ik zeide: is er iemand meerder ende ouder dan den Geest Gods, want toen God was, was er ook zijnen Geest, ende was alear de wereld ende zal ook eeuwig blijven. Zo heeft dan naar uwe schriften en zeggen God zijnen Geest in de wereld gezonden ende met vlees ende been bekleed, nochtans God ende den mens gelijk geweest. Zo bekend gij ook dat er geen naarder is dan tot Christus, want de Geest meer is als de beminde." Dit lijkt bijna wel op een theologisch traktaat van de nog geen dertigjarige zeeman. En dat nog wel in een gevangenis! Helemaal goed begrepen heeft de Houtman het zeker niet. Rasoeel betekent niet "beminde" maar "gezondene" en wordt ook vaak met "profeet" vertaald. De Houtman zal wel gedacht hebben aan de doop van Jezus in de Jordaan, waar de stem uit de Hemel zegt over Jezus: "Dit is mijn Zoon, mijn veelgeliefde.." (Mt. 3:17). Maar wat er over de Geest staat geschreven lijkt toch goed begrepen te zijn. In de Koran en de latere islamitische traditie wordt de Geest vaak vermeld en Hij heeft soms ook een belangrijke rol in het godsdienstige denken gespeeld. In de Koran wordt de Geest in twintig korte passages genoemd. De meest be-

kende is wel Koran 17:85 als God aan Mohammed zegt: *Zij vragen jou over de Geest. Zeg: 'De Geest komt door de beschikking van mijn Heer. En van de kennis is jullie slechts weinig gegeven.'* Dit suggereert enerzijds een reeds bestaand geloof in de Geest bij jonge moslims en joden in Mohammeds omgeving. Anderzijds ook een duidelijk voorbehoud: het is kennelijk niet aan mensen gegeven om de kennis over de Geest helemaal te bevatten.

Als we de andere Koranverzen over de Geest lezen, kunnen we ze globaal in drie soorten indelen. In een eerste groep vinden we de Geest als een verbinding tussen God en de mensen, speciaal wel als de engel Gabriël, die de bemiddelaar was bij de openbaring aan Mohammed. Zo spreekt Koran 16,102: *De Heilige Geest zond het van jouw Heer vandaan met de waarheid neer om hen die geloven te sterken en als leidraad en goed nieuws voor hen die zich aan God overgeven.* In vrije vertaling en in nabootsing van het eindrijm zegt Koran 26, 192-195 over de boodschap:

*Dit is door de Heer der wereld neergezonden
door de Geest, betrouwbaar bevonden
tot in je hart: dit moet je verkonden
in duidelijk Arabisch, klaar en onomwonden*

De islamitische uitlegging heeft in deze Geest vrijwel steeds de engel Gabriël gezien, door wie de boodschap tot Mohammed is gebracht.

Een tweede serie teksten over de Geest maakt een verbinding met Jezus, die dan ook in latere tijden de Geest Gods, Roehoellah wordt genoemd, zoals we het hierboven al bij De Houtman zagen. Koran 21,91 spoort ons aan om te denken aan Maria als aan *haar die haar eerbaarheid bewaarde. Toen bliezen Wij haar iets van Onze Geest in en Wij*

maakten haar en haar zoon tot een teken voor de wereldebewoners. Ook wordt over Jezus gesproken als gesterkt met de Heilige Geest (2,87).

In een derde serie teksten wordt van de mens en de natuur gesproken. God heeft de mens Adam gemaakt *uit steen-aarde, uit stinkende potklei... Daarna zegt Hij tot de engelen: En als Ik hem gevormd heb en hem iets van Mijn Geest heb ingeblazen, valt dan in eerbiedige buiging voor hem neer.* (15,28-29).

Het mysterie van Gods enigheid is in de islamitische beweging nog veel nadrukkelijker aanwezig dan in de christelijke, die toch ook een geloofsbelijdenis heeft die begint met: Ik geloof in één God. Gods enigheid is feller verdedigd, iedere schijn van compromis is nog hardnekkiger afgewezen dan bij de joodse traditie. Toch zijn er in de islamitische geschiedenis drie stevige aanvallen op dit principe geweest. Allereerst is er bij enkele aanhangers van de mystiek en speculatieve theologie een tendens geweest om de persoon van Mohammed hoger te waarderen. De Perzische leer van Suhrawardi (1153-1191) wilde enkele overgangsfasen aannemen tussen God en de wereld. Het eerste dat uit God ontstaan zou zijn was volgens deze leer het Licht van Mohammed. Vandaaruit zou dan de rest van deze wereld zijn ontstaan. Een tweede "tussenwezen" werd al eerder gezien in de Koran. Grote groepen moslims, waarschijnlijk tot nu toe zelfs een overgrote meerderheid, geven de Koran zo'n speciale positie, dat men gelooft, dat de Koran eeuwig is, ongeschapen. Vooral de theologen van de Mu'tazila-richting (ong. 800-1000, maar toen ook meestal in de minderheid) hebben dit niet willen aanvaarden. Die leer zou immers het mysterie van Gods enigheid in gevaar brengen. Het heeft een aantal van die theologen

wel op de brandstapel gebracht, maar uiteindelijk is toch de leer van de ongeschapen Koran de algemene opvatting geworden. Maar dat betekent niet, dat de Koran een semi-goddelijk Wezen geworden zou zijn: de idee dat er "naast God" nog "iets goddelijks" zou kunnen zijn, is zo geheel tegen de kern van de islamitische geloofsbelijdenis, dat een uitwerking hiervan niet mogelijk is. Cragg zei hierover: "As often elsewhere Islam has been content with the practical result." (The Call of the Minaret, p. 100) De moslims waren blij met de Koran, eerden deze als een boek, zo geheel anders dan alle andere boeken. Met dit resultaat waren zij tevreden en zij hebben dat niet in een metafysische leer uitgewerkt, die eventueel op die van de christelijke triniteit had kunnen lijken.

Zo is het ook met de leer van de Geest gegaan: zowel in de Koran als in de latere ontwikkelingen is die Geest wat dubbelzinnig. Het "goddelijke-in-de-mens" kan er mee aangeduid worden. Als de afstand tussen God en mens wat te groot lijkt te zijn, juist vanwege dat overweldigende karakter van het mysterie van Gods enigheid, dan kan de leer van de Geest ook de innige band tussen God en mens weer in herinnering brengen. Vele mystieke tradities hebben dit in de geschiedenis van de islam dan ook nader uitgewerkt. Het heeft niet geleid tot een blijvende opvatting over een apart wezen tussen God en mens in.

Van 7-20 Februari 1991 wordt de 7e Assemblee van de Wereldraad van Kerken te Canberra gehouden met als hoofdthema: "Kom Heilige Geest, vernieuw de hele schepping". Tijdens de voorbereidende discussies is vaak gezegd, dat de leer van de Heilige Geest wat onderontwikkeld is in de christelijke kerken. Zowel in de moderne theo-

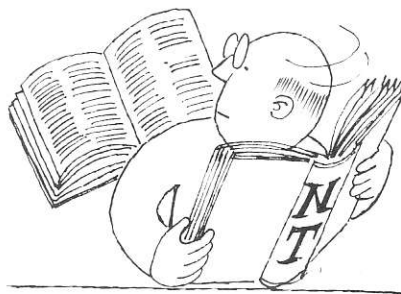
logie als in de geloofsbeleving staat de figuur van Christus veelal centraal. Voor een bezinning op de Heilige Geest werd vaak gekeken naar de oudere joodse tradities en ook wel naar de christelijke kerken van het oosten. Veelal werd er geen rekening mee gehouden, dat de grote thema's van de Joods-Christelijke traditie ook hun nadere uitwerking hebben gekregen in de islamitische beweging. En als dat al erkend werd, dan sprak men soms wel van een goedkoop en oppervlakkig plagiaat, "gedwongen ondiep te blijven." (Kraemer, De Islam als Godsdienstig en als Zendingsprobleem, p. 5)

Sinds de zestiger jaren zijn ook in Nederland kleine groepen ontstaan, die een vorm van het Joodse leerhuis of zelfs een Joods-Christelijk leerhuis beoefenen. De bijbel, vooral de Tora, de boeken van Mozes, wordt er gelezen vanuit de Joodse lees-tradities. Rabbijnse interpretaties, mishna en talmoed vormen hier een belangrijk hulpmiddel om de tekst te leren kennen in de brede betekenis van het woord: lezen als persoonlijke verrijking en tegelijk uitgangspunt voor een sociaal engagement. Is er naast dit Joodse leerhuis ook nog ruimte voor een Christelijk-Islamitisch leerhuis?

De moslims beschouwen zichzelf als de dragers en behoeders van de godsdienstige traditie die begon bij Adam en via grote profeten als Abraham, Noach, Mozes en Jezus is ontwikkeld. In de Koran, maar ook in de hadith, de nadere overleveringen over woorden en daden van Mohammed, komen vele verhalen en leerstellingen voor, die ook in de joodse en christelijke kringen worden doorverteld. Er zijn ook wijzigingen. Moslims zeggen wel, dat de joden en christenen hun schrift hebben "vervalst", christenen zeggen, dat Mohammed gedeeltes van de oudere tradi-

ties heeft "overgenomen". Het eenvoudigste standpunt is, dat iedere traditie zegt: "Wat de ander hetzelfde heeft als ik heb, weet ik al. Waarin hij verschilt, is hij fout en onbelangrijk en nadere kennismaking is dus overbodig". Dit is al te simpel: niet alleen kunnen wij in deze wereld niet langs elkaar leven, maar ook is "de waarheid" verbonden met concrete situaties. Om het te simpel en cru in een voorbeeld te zeggen: de stads-religie van de islam, ontstaan in het opkomende internationale handelscentrum Mekka heeft andere zaken benadrukt dan de boodschap die de zoon van de timmerman van Nazareth had voor de boeren en vissers van Galilea.

Christenen kijken bij het lezen van hun Nieuwe Testament wellicht iets te vaak naar achteren, naar het Oude Testament en kunnen zo de fout van de vrouw van Lot begaan, door niet voldoende naar voren te kijken. Nieuwtestamentische thema's (ook) gelezen tegen de achtergrond van de islamitische variaties op dat thema: dat moet het hoofddoel zijn van een islamitisch-

Kijken teveel naar achteren...

christelijke leerhuis.

In de discussies over het thema van de Wereldraad-assemblee wordt er wel op gewezen, dat het thema van de Geest geen nieuwe discussie over het dogma van de Triniteit beoogt. De keuze voor dit thema werd ook bepaald door de actuele bedreiging van het milieu. Er wordt dan ook op gewezen, dat het Hebreeuwse woord voor grond adamah is. Duidelijk dus een woordspeling op Adam. Respect voor adamah is respect voor Adam. Voor de vernieuwing van de schepping moet ook een hernieuwd besef van de eenheid tussen mens en aarde komen. In dat verband is het wellicht goed om een islamitische legende in herinnering te roepen, die al spreekt van die relatie en dat conflict:

"Toen Hij Adam wilde scheppen, heeft de Allerhoogste volgens de geleerden het volgende gezegd, zoals ook in de Koran geschreven staat: Toen jouw Heer tot de engelen zei: "Ik ga een mens uit klei scheppen". (Koran, Az-Zumar 38,71) Daarop sprak God tot Gabriel: "He Gabriel, ga naar de aarde en haal uit alle streken van de aarde wat grond! Ik wil daarvan iets gaan maken." Gabriel daalde daarop af naar de aarde met de bedoeling om wat grond te halen. Maar de aarde legde een bezweringseed af: "Bij God, neem niets van mij weg, want ik vrees dat ik dan wel eens door God tot bewoner van de hel gemaakt kan worden." Gabriel keerde daarop terug tot voor Gods aanschijn en sprak: "Heer, U weet alles, dus ook dat de aarde tegen Uw dienaar een bezweringseed heeft uitgesproken." Daarna gaf God aan Michael bevel om wat grond te nemen uit alle streken van de aarde. Michael daalde daarop af naar de aarde met de bedoeling om wat grond te halen. Ook tegen hem werd een bezweringseed uitgesproken, zodat ook hij terugkeerde tot voor Gods aanschijn en zijn verhaal vertelde zoals Ga-

bruel. Daarna gaf de Allerhoogste bevel aan Azrafel, waarop Azrafel naar de aarde afdaalde om grond te halen. Ook tegen hem werd een bezweringseed uitgesproken. Tenslotte gaf de Allerhoogste opdracht aan Azrael. Daarop daalde Azrael af naar de aarde om daarvan grond te nemen. De aarde sprak een bezweringseed uit, zoals ook aan Gabriel was uitgesproken. Azrael zei daarop: "He aarde, ben ik niet op Gods bevel hierheen gekomen om wat grond te nemen? Dat zal ik dus ook doen." Daarop brak hij de aardkorst van het oosten tot aan het westen, over de gehele aarde.. Toen nam hij van allerlei soorten grond: wat witte grond

en wat rode, zwarte, gele, groene en grijze en nog meer kleuren. Dat is de reden waarom de kinderen Adams allemaal een verschillende huidskleur hebben." Tot zover deze islamitische Adamlegende.

De aardkorst moet gebroken worden, zij het onder protest van de aarde. Deze islamitische uitbreiding van de Adamlegende kan ons nader te denken geven over de broze band tussen mens en aarde. Het is een band, die gegeven is door de Geest en kan alleen een goede band zijn, als Adam ook onderdanig wil zijn aan deze Geest

KS

CURSUSSEN EN ONTMOETINGEN

De Sektie Interreligieuze Ontmoeting van de Raad van Kerken in Nederland houdt een studiedag over "Hoe concreet zijn vrede en gerechtigheid in de Nederlandse Samenleving"? Er zijn drie sprekers, een christen, hindoe en moslim. Zaterdag 20 april 1991 Geref. Kerk, Provinciale Weg 32A, Bunnik. Informatie Drs. J. Slomp, Postbus 203, 3830 AE Leusden.

Driedaagse studieconferentie op Hydepark te Doorn, 17-19 april 1991 gericht op studie van de koran, onder leiding van Gé Speelman, Jan Slomp en Dick Bakker. Kosten 175 gulden (pastores, voorgangers van NHK, GKN én RK f160,-). Opgeven vóór 1 maart: Hydepark, Mw v.d. Kolk, Dribergseweg 50, 3941 ZX Doorn.

Toerustingscentrum Gereformeerde Kerken te Leusden organiseert twee studiedagen 16 maart: "Verleggen met de Islam"; 13 April Islam en Tolerantie". Leiding: Jan Slomp en Gé Speelman. Informatie: 033-960370.

Gé Speelman geeft cursussen van vier tot zes weken te Hilversum, Utrecht en Leersum. Informatie 03438-12241.

De Stichting Cura Migratorum organiseert twee cursussen "Inleiding in het islamitisch-christelijk leerhuis" onder leiding van Abdul Bari Muchtar, Berry van Oers en Karel Steenbrink. Den Bosch: maandagen 22 april, 6 en 27 mei, Leiden de maandagen 29 april, 13 mei en 3 juni. Steeds van 10.00 tot 16.00. Kosten 90 gulden, inclusief koffie, thee, lunch en een cursusboek. Informatie en opgave bij administratie Begrip.

MAROKKAANSE VROUWEN EN ISLAM

Inleiding

De redactie van "Begrip" heeft mij gevraagd naar aanleiding van mijn doktoraalskriptie theologie een artikel te schrijven over Marokkaanse vrouwen en islam.

De skriptie "Marokkaanse vrouwen en islam" is gebaseerd op literatuurstudie (hoofdstuk 2, 3 en 4) en eigen onderzoek onder zeven Marokkaanse vrouwen in Zwolle (hoofdstuk 5, 6 en 7). Hoofdstuk 2 geeft in het kort iets weer van de geschiedenis van Marokko. Daarnaast komen de verschillen in Marokko tussen de stad en het platteland aan de orde. Hoofdstuk 3 behandelt de positie van de vrouw volgens de islamitische wet (sjarie'a) en geeft weer hoe deze islamitische wet doorwerkt in de huidige Marokkaanse wetgeving. Hoofdstuk 4 gaat over de islam als godsdienst. Wat leert deze godsdienst en hoe krijgt dat gestalte in het dagelijks leven van mensen? Naast de officiële islam blijken er ook lokale vormen van islam te bestaan. Deze lokale islam wijkt vaak sterk af van de officiële islam, terwijl het voor de mensen zelf gewoon islam is en niets anders. De officiële en lokale islam komen in hoofdstuk 4 beide aan de orde.

In het tweede gedeelte van mijn skriptie probeer ik wat zicht te krijgen op de betekenis van de islam voor een aantal Marokkaanse vrouwen in Nederland. Daartoe heb ik zeven Marokkaanse vrouwen, die ik via Nederlandse taallessen in twee wijckentra in Zwolle kende, geïnterviewd. Ik was benieuwd hoe juist vrouwen hun moslim-zijn beleven en of er grote verschillen tussen mannen en vrouwen zijn. In Zwolle komen de Marokkaanse vrouwen niet in de gebedsruimte. Kwamen ze daar in Marokko wel? En hoe is het om in Marokko moslim te zijn en hoe is dat hier in Nederland, in Zwolle?

Hoofdstuk 5 geeft de interviews weer, terwijl hoofdstuk 6 de dwarsverbanden tussen de verschillende individuele verhalen van de respondenten weergeeft. Het geheel wordt besloten met hoofdstuk 7, de konklusie, waarin de dingen genoemd worden die mij het meest opvielen toen ik de verschillende interviews met elkaar vergeleek.

Voor dit artikel zal ik voornamelijk gebruik maken van de interviews. Het theoretische gedeelte van mijn skriptie veronderstel ik min of meer bekend. Niet alle onderwerpen uit de interviews kunnen hier aan de orde komen. Van de feesten zal bijvoorbeeld alleen de maand ramadaan besproken worden. Ik hoop dat deze selectie uit de interviews toch een beetje een beeld kan geven van hoe een aantal Ma-

rokkaanse vrouwen in Zwolle hun islamitisch zijn beleven.

Achtergrond van de geïnterviewde vrouwen

In deze paragraaf vertel ik in het kort iets over de achtergrond van de verschillende respondenten, zodat hun verhalen wat beter geplaatst kunnen worden.

- 1 Kariema [de namen van de respondenten en hun kinderen zijn door mij gewijzigd] is op het moment van het interview ongeveer achtentwintig jaar oud, woont al bijna twaalf jaar gehuwd in Nederland en heeft vier kinderen. Het interview met haar vindt bij mij thuis plaats. Ik ken Kariema vrij goed omdat ik haar al een aantal jaren taalles geef in het wijkcentrum. Tijdens het interview bleek overigens dat de taal, zeker wanneer je wat dieper door wilt praten, toch nog een probleem was. Kariema was nogal onzeker tijdens het interview, ze maakte regelmatig opmerkingen als "ik heb niet op school gezeten" en "ik vertel alleen wat ik heb gehoord." Kariema komt uit een kleine plaats in de buurt van Nador.
- 2 Latiefa is vijfendertig jaar oud en moeder van drie dochters en een zoon. Ze woont al zeventien jaar in Nederland en kan goed in het Nederlands duidelijk maken wat ze bedoelt. Het interview vindt bij haar thuis plaats. Haar drie puberdochters zijn bij het interview aanwezig en hebben alle drie geregeld wat toe te voegen aan hetgeen hun moeder vertelt. Latiefa komt uit Tetouan en ging daar ook naar school. In Zwolle volgt ze de taallessen in het wijkcentrum.
- 3 Aisja is vierendertig jaar oud en woont al veertien jaar in Nederland. Ze heeft vier kinderen, waarvan de oudste nog in Marokko geboren is. Het interview met Aisja vindt bij haar thuis plaats.
- 8 Aisja komt uit een kleine stad in de

buurt van Meknes. Ze is in Marokko nooit naar school geweest. In Zwolle volgt ze de taallessen in het wijkcentrum. Ze kan ondertussen al wat lezen en schrijven en spreekt vrij goed Nederlands. Aisja is een vrouw met een brede interesse die het wereldnieuws goed bijhoudt.

- 4 Fatina is de enige respondent die nog niet getrouwd was toen ze in Nederland kwam wonen. Ze woont hier sinds eind 1974. Ze was toen zeventien jaar oud en kwam bij haar vader die hier al woonde. Ondertussen is Fatina wel getrouwd en heeft ze drie kinderen. Fatina volgt sinds twee jaar de taallessen in het wijkcentrum. Het interview met Fatina vindt plaats in wijkcentrum waar Fatina de taallessen volgt. Ze komt uit een klein plaatsje in de buurt van Nador en is familie van Kariema. In Marokko ging ze niet naar school. Ze werkt al meer dan twaalf jaar in een ziekenhuis in Zwolle als schoonmaakster.
- 5 Nadia woont van alle respondenten het kortst in Nederland. Ze woont hier nog maar zes jaar. Het interview met Nadia vond bij haar thuis plaats. Doordat Nadia bezoek kreeg van twee Marokkaanse vriendinnen die ik ook geïnterviewd had, verliep het interview een beetje onrustig. De taal bleek bovendien af en toe nog flink lastig. Nadia vertelde dat ze achttien jaar was toen ze hier in Nederland kwam. Als ik dat goed begrepen heb, is ze heel jong getrouwd want ze had al vier kinderen toen ze hier kwam wonen. In Nederland is haar vijfde kind geboren. Nadia komt uit een dorp in de buurt van Agadir. Later is ze met haar man in Casablanca gaan wonen. In Marokko heeft ze geen onderwijs gevolgd. In Zwolle volgt ze de taallessen in het wijkcentrum.
- 6 Rabie'a is negenentwintig jaar oud. Ze was zestien jaar toen ze in Nederland

kwam wonen. Ze was toen al getrouwd, maar haar drie kinderen zijn in Nederland geboren. Rabie'a woonde in Tanger. Ze is tot haar tiende naar de lagere school geweest, daarna moest ze thuis haar moeder helpen. Ze is ook korte tijd naar koranschool geweest. Rabie'a spreekt vrij goed Nederlands. Ze volgt de taallessen in het wijkcentrum en daar vindt ook dit interview plaats.

7 Laila woont sinds 1973 in Nederland. Ze was achttien jaar oud toen ze naar Nederland kwam. Haar drie kinderen zijn hier geboren. Laila spreekt vrij goed Nederlands. Zij volgt niet de taallessen in het wijkcentrum in Zwolle, maar heeft een intensievere taalcursus gevolgd. Ze wordt vaak gevraagd als tolk wanneer er in het wijkcentrum iets voor Marokkaanse vrouwen georganiseerd wordt. Laila komt uit Casablanca en Fes. Laila heeft in Marokko niet alleen de koranschool en lagere school gevolgd, maar ook de "mavo" en een soort vormingsschool voor vrouwen, de "information feminin". Via deze school heeft Laila korte tijd in een apotheek in Meknes gewerkt. Toen ze trouwde is ze gelijk naar Nederland gegaan.

Moslim-zijn

Voordat ik de respondenten specifieke vragen over onderdelen van de islam en de beleving daarvan stelde, heb ik hen gevraagd wat voor hen de kern is van moslim-zijn. Het viel op dat ze op één na bidden en vasten de kern van het moslim-zijn vonden. Ook verderop in het interview bleek telkens weer hoe belangrijk deze twee dingen voor hen zijn. Over het geloof in één God spraken ze niet. Misschien was dat voor hen zo vanzelfsprekend dat ze het vergaten te noemen.

Eén van de respondenten Aisja, noemt meer dingen dan alleen het bidden en vasten. Zij brengt moslim-zijn in ver-

band met het leven na de dood. Als je goed leeft, goed gelooft, op tijd bidt, niet liegt en steelt en niet slecht over anderen praat dan ga je niet naar het vuur, vertelt Aisja. Je moet bovendien als moslim aardig zijn voor alle mensen. Arme mensen moet je te eten geven en kleding geven. Ook voor de andere respondenten is het gedrag van een moslim heel belangrijk. Dit blijkt vooral wanneer ik met vier respondenten doorpraat over het specifieke van moslimvrouw-zijn.

Moslimvrouw-zijn

De respondenten vertellen dat er voor een islamitische vrouw heel wat regels in de koran staan. Veel van deze regels hebben te maken met hoe een vrouw zich hoort te gedragen. Drie respondenten vertellen dat je als vrouw eigenlijk kleren moet dragen die je lichaam zo veel mogelijk bedekken. Je mag daarom geen korte rokken dragen, maar ook geen blote armen hebben. Je haar moet je ook bedekken. De koran vertelt ook hoe vrouwen met mannen moeten omgaan. Je mag bijvoorbeeld niet praten met andere mannen wanneer je eigen man daar niet bij is. De respondenten vinden het echter moeilijk zich hier in Nederland aan al die regels te houden. Zo dragen ze geen van allen lange jurken, wat volgens hen eigenlijk zou moeten. En in Nederland is het ook niet mogelijk ieder contact met vreemde mannen te vermijden. Rabie'a vertelt dat het in Marokko veel gemakkelijker is je aan de voorschriften te houden. Daar kan je schoonmoeder een man die aan de deur komt te woord staan [oudere vrouwen hebben een veel grotere bewegingsvrijheid dan jongere vrouwen] en zij mag ook naar buiten gaan. Hier is dat anders. Als er iets gerepareerd moet worden, is dat tijdens werktijden. Je man is dan ook op zijn werk. Je laat daarom de repara-

tie gewoon uitvoeren. Je kunt hier niet alles doen wat in de koran staat. Rabie'a geeft nog een voorbeeld. Ze is kort geleden met haar man bij de woningbouwvereniging geweest en heeft daar om een andere woning gevraagd. Na het gesprek heeft ze bij het weggaan de man van de woningbouwvereniging een hand gegeven. Volgens de islam mag dit niet, vertelt ze. Haar man zei dan ook tegen haar: "wat is dat nou, jij wil niet, jij begrijpen nog niet?" Maar Rabie'a vond dat ze een hand moest geven. Als ze dat niet gedaan had zou die man van de woningbouwvereniging misschien denken dat ze gek was. Laila heeft het niet zo zeer over allerlei regels waar vrouwen zich aan moeten houden. Zij vertelt dat het voor een islamitische vrouw belangrijk is goed voor haar gezin, kinderen en ouders te zorgen. Je moet het geloof doorgeven aan je kinderen.

Islam voor vrouwen anders dan voor mannen?

Wanneer je over belangrijke dingen voor islamitische vrouwen spreekt, ga je al snel vergelijken met mannen. Gelden voor mannen en vrouwen dezelfde regels en gebruiken? En houden ze zich daar op dezelfde wijze aan?

De antwoorden van de respondenten verschillen. Drie respondenten zeggen in eerste instantie dat islam voor mannen hetzelfde is als voor vrouwen. Twee van hen noemen even later toch het moskeebezoek als een verschil. Dit laatste wordt door de overige respondenten ook genoemd.

Er worden verschillende redenen genoemd waarom vrouwen niet of minder naar de moskee gaan dan mannen. Volgens Latiefa mogen jonge vrouwen niet naar de moskee omdat ze de mannen in de moskee afleiden. De mannen letten dan op de vrouwen en dat is niet goed voor het geloof. Oude vrouwen

leiden de mannen niet af en die mogen daarom wel naar de moskee. Volgens Laila mogen jonge vrouwen wel naar de moskee, maar je hoeft als vrouw niet naar de moskee, terwijl dit voor mannen wel verplicht is. Laila vertelt ook dat jonge vrouwen geen tijd hebben om naar de moskee te gaan. Zij moeten voor hun kinderen, schoonouders en de huishouding zorgen. Oudere vrouwen hebben het niet zo druk. Die hebben een schoondochter in huis die voor het huishouden zorgt. Fatina zegt dat vrouwen in Marokko wel naar de moskee mogen, maar in Nederland niet, terwijl Nadia een onderscheid maakt tussen stad en platteland. In de dorpen gaan vrouwen niet naar de moskee in de steden wel. [Volgens de soenna is het voor vrouwen beter thuis te bidden dan in de moskee. Thuis bidden betekent voor vrouwen een extra verdienste. Mannen behoren echter op vrijdagmiddag in de moskee te bidden]

Er worden nog wat verschillen genoemd. Aisja vertelt dat vrouwen zich vaak beter aan hun plichten houden dan mannen. Laila is het hiermee eens. Volgens haar is er een verschil tussen hoe mannen en hoe vrouwen moslim zijn. Mannen denken vaak dat ze wel verstandig zullen worden als ze oud zijn en ondertussen leven ze er dan maar een beetje op los. Wanneer ze oud zijn, krijgen ze spijt van wat ze allemaal gedaan hebben toen ze jong waren en gaan ze zich meer bezig houden met islam. Mannen leren vaak van hun vrouwen hoe ze moeten leven. Vrouwen willen bijvoorbeeld niet dat hun man veel buitenshuis is en drinkt. Een vrouw moet haar man hier bij helpen. Als dat goed gebeurt zegt een man vaak dat het door zijn vrouw komt dat hij zo en zo geworden is.

Rabie'a vindt dat het voor mannen gemakkelijker is om moslim te zijn omdat er voor mannen niet zoveel in de

koran staat als voor vrouwen.

Aisja, Rabie'a en Laila vertellen dat je als vrouw je man moet gehoorzamen. Rabie'a vertelt dat de man eigenlijk altijd de baas van de vrouw blijft. Ze vindt dat wel moeilijk en zegt: "is voor mij ook niks ..., ja eigenlijk wij doen dat ook niet. Maar in de koran staat wel, dat wel." Aisja vertelt dat haar eigen man gelukkig niet zo streng is. Zij mag rustig naar de markt en naar taalles, maar ze kent een vrouw die helemaal niet naar buiten mag. Laila heeft het er moeilijk mee dat veel vrouwen van hun man niet buiten de deur mogen komen. Ze vindt dat een man en vrouw eerlijk tegenover elkaar moeten zijn. Dan kan een vrouw ook buiten de deur komen. In de praktijk houden vrouwen vaak veel van wat ze denken binnen. Ze praten er niet over met hun man omdat ze bang zijn dat die dan agressief wordt. Laila gebruikt het Arabische woord sabr voor de houding van veel vrouwen binnen het huwelijk. Sabr betekent geduld, vastberadenheid, uithoudingsvermogen en jezelf in de hand hebben. Vooral geduld hebben is belangrijk. God helpt een vrouw hierbij. Een vrouw kan hierdoor meer aan. Ze wordt niet gauw boos en houdt alles binnen. Laila zegt: "... God zegt dat als vrouw meer geduld, meer kalm, niet zo gauw boos, dan komt later wel ... komt goed."

In de loop van het interview blijkt dat er volgens sommige respondenten nog een verschil is tussen mannen en vrouwen. Dit verschil heeft te maken met het leven na de dood.

Leven na de dood

Zes respondenten geloven in het leven na de dood. Bij de zevende, Laila, is dat niet duidelijk. Laila zegt namelijk in eerste instantie dat ze meestal denkt dat het afgelopen is als je dood bent. Dan is er niks meer, je hoort niks en je bent

niks. Maar even later vertelt ze dat je nu goed moet leven omdat God je na je dood zal straffen als je niet goed geleefd hebt.

Vijf respondenten vertellen dat je leven na de dood te maken heeft met hoe je hier op aarde geleefd hebt. Als je goed geleefd hebt, kom je in de hemel, als je slecht geleefd hebt in de hel. Kariema, Aisja en Rabie'a en Laila geven voorbeelden van niet goed leven. Ze noemen: niet bidden, niet vasten, niet goed omgaan met andere mensen, stelen, liegen, smoesjes maken en rodde-len.

Aisja vertelt vrij uitgebreid over het leven na de dood. Zij heeft gehoord dat er na je begrafenis twee mala'ika (engelen) bij je komen die je vragen wat je heel je leven gedaan hebt. Zij vragen over iedere dag die je geleefd hebt wat je toen deed. Mensen die goed geleefd hebben, krijgen het mooi rustig na de begrafenis, die gaan naar djanna (de hemel). Daar krijgen ze alles wat ze maar willen. Allerlei dingen die niet op deze wereld bestaan.

In totaal vertellen vier respondenten dat wanneer je overleden bent aan je gevraagd wordt wat je in je leven allemaal gedaan hebt. Alle dagen die je geleefd hebt, worden nagegaan. Drie van hen vertellen dat het engelen zijn die je de vragen stellen.

Drie respondenten vertellen hoe zij de hemel zien. Voor alle drie is de hemel een goede plek. Eén van hen vertelt dat het in de hemel net is als op aarde, maar dan goed. Voor Aisja is de hemel wel heel anders. Zij vertelt dat allerlei dingen die op deze wereld niet bestaan, daar wel zijn. Mensen die naar de hemel gaan krijgen volgens haar alles wat ze maar willen. Ze voegt eraan toe dat er in deze tijd niet veel mensen meer naar de hemel gaan. Dat komt omdat de mensen veel te veel liegen, stelen en smoesjes maken.

Vier respondenten vertellen over de hel. Drie respondenten brengen de hel in verband met brand, vuur. De vierde respondent, Kariema, noemt de hel een plaats waar het niet goed is en waar je altijd blijft. Zij beschrijft het als opgehangen, maar nog niet dood zijn.

Tot slot van deze paragraaf iets wat mij nogal verbaasde. Aan vier respondenten heb ik gevraagd of het leven na de dood voor mannen en vrouwen hetzelfde is. Alle vier beaamden ze dit, maar twee van de vier vertelden dat het voor vrouwen wel veel gemakkelijker is om in de hemel te komen dan voor mannen. Ze gaven hier verschillende redenen voor.

Rabie'a vertelde dat het voor vrouwen gemakkelijker is om in de hemel te komen omdat vrouwen kinderen baren. Wanneer je een baby krijgt, gelden alle verkeerde dingen die je voor die tijd gedaan hebt niet meer. Je begint dus weer met een schone lei. Ze vertelde er overigens bij dat vrouwen wel op moeten passen omdat ze meer roddelen dan mannen en roddelen verboden is.

Volgens Aisja komen vrouwen gemakkelijker in de hemel omdat van vrouwen niet zoveel gevraagd wordt als van mannen. Als vrouwen hun mond dicht houden, niet slecht praten over anderen, altijd naar hun man of ouders luisteren, nooit liegen en op tijd bidden dan is het voor een vrouw gemakkelijker om in de hemel te komen dan voor een man. Een man is immers verantwoordelijk en daarom worden hem ook meer vragen gesteld. Ook Laila brengt, zoals eerder gezegd, het gehoorzaam zijn van een vrouw in verband met het leven na de dood. Zij vertelt dat een vrouw geduld moet hebben en niet snel boos moet zijn, dan komt het later wel goed.

Alle respondenten bidden regelmatig. Ze streven er naar vijf maal per dag te bidden. Bij drie respondenten lukt dit. De anderen vertellen dat ze vaak 's avonds de gebeden inhalen waar ze overdag niet aan toe gekomen zijn. Laila vertelt dat ze de gebeden overslaat wanneer ze het te druk heeft.

Alle respondenten denken positief over bidden. Uit geen enkel antwoord blijkt dat het verplichte gebed als een druk ervaren wordt. Aisja vertelt dat ze hoopt door te bidden na de dood naar een goede plaats te gaan. Maar dat is niet de enige reden waarom ze bidt. Ze is blij dat ze moslim is. Ze schaamt zich er niet voor en vindt het leuk in haar hart. Rabie'a vertelt dat ze zich niet prettig voelt als ze niet bidt. Door te bidden wordt ze rustig. Bidden geeft Laila een prettig gevoel. Ze zegt: "Je hebt verplichting gedaan, je voelt schoon, je bent ja, je bent bezig met contact met God." Bidden geeft Latiefa een goed gevoel, bovendien wil God het en helpt Hij je ook. Kariema en Fatiha noemen bidden een gewoonte net als eten. Maar het is niet alleen een gewoonte, het is ook goed om te bidden. Nadia vindt bidden leuk.

De meeste respondenten bidden na het verplichte gebed een eigen vrij gebed, de doe'a. Alleen Rabie'a doet dit niet vaak. Zij vertelt dat vooral oude mensen dit doen. Ze legt uit dat ze, wanneer ze haar eigen woorden/gedachten bidt, meestal aan God vertelt wat er in haar leven moeilijk is en dat ze wil dat haar kinderen goed leven en dat zijzelf ook islamitisch leeft. Ook voor drie andere respondenten zijn de kinderen vaak het onderwerp van het vrije gebed. Latiefa vraagt God in het vrije gebed om hulp. Ze vertelt dat God ook helpt en haar dochters leggen uit dat je je opgelucht voelt wanneer je de dingen tegen God gezegd hebt. Aisja vertelt in het vrije gebed aan God wat ze

verkeerd gedaan heeft en vraagt om vergeving. Nadia vertelt God ook de dingen waar ze blij om is.

Alle respondenten bidden uitsluitend thuis. Drie van hen bidden altijd alleen. De overigen bidden af en toe ook samen met hun man. Het maakt niet uit in welke ruimte je bidt, als het er maar schoon is. Voor het bidden moet je je wassen en je moet schone kleren aan hebben. Nadia vertelt dat dit witte kleren moeten zijn. Latiefa en Laila vertellen dat je lange kleren en een hoofddoek moet dragen.

De meeste respondenten baden in Marokko ook al. Fatina bad in Marokko alleen tijdens de maand ramadaan. Verder bad ze niet omdat dat nog niet hoefde van haar moeder die niet streng was. Ook Laila is pas in Nederland begonnen met bidden. Alle respondenten baden gewoon thuis. Rabie'a en Nadia vertellen dat het samen bidden van vrouwen voornamelijk gebeurt op feestdagen, bijvoorbeeld wanneer er zeven dagen na de geboorte van een baby een dier geslacht wordt of bij een huwelijk. Wanneer een vrouw menstrueert mag ze niet bidden. Dit mag ook niet in de veertig dagen na de geboorte van een baby. Een vrouw is in beide gevallen namelijk onrein. Geen van de respondenten heeft moeite met deze regel. Je hoeft deze gebeden ook niet naderhand in te halen. Kariema vertelt dat mala'ika (engelen) daar voor zorgen.

Moskeebezoek

Toen ik de respondenten vroeg naar verschillen tussen mannen en vrouwen in de beleving van de islam, gaven zoals eerder gezegd zes respondenten aan dat mannen wel en vrouwen niet naar de moskee gaan. In de loop van het interview bleek echter dat vijf respondenten in Marokko wel regelmatig in de moskee kwamen. Zij kwamen daar echter om een heel andere reden dan ik verwacht had. Geen van de respondenten

ging namelijk naar de moskee om daar te bidden. Slechts één respondent vertelt dat ze daar bad, wanneer het tijd was om te bidden, maar ook voor haar was bidden niet de reden waarom ze naar de moskee ging. De respondenten kwamen in de kleine moskee in hun dorpen om daar schoon te maken en/of andere vrouwen te ontmoeten en daar mee te praten en thee te drinken. Sommige respondenten waren nog kinderen en gingen met hun moeder mee. De vrouwen kwamen daar als de mannen weg waren. Drie respondenten vertellen dat dat op dinsdagen was wanneer de mannen naar de markt waren. Eén van de respondenten, Aisja, vertelt dat bij hen de vrouwen niet zo regelmatig in de moskee kwamen en dat ze er alleen maar schoonmaakten. Van Kariema had zij gehoord dat het in de Rif veel gezelliger is in de moskee. Daar maken de vrouwen samen schoon en drinken ze gezellig thee met elkaar als de mannen naar de markt zijn. De moskee is daar een soort vrijplaats voor de vrouwen. Ze kunnen elkaar daar ontmoeten zonder dat hun echtgenoten er aanmerkingen op kunnen maken. Ook vrouwen die van hun echtgenoten niet met elkaar om mogen gaan, ontmoeten er elkaar.

...ze neemt dan snoep en koek mee

Kariema vertelt dat ze nu als ze met vakantie in Marokko is nog steeds op dinsdagen naar de moskee gaat. Ze neemt dan snoep en koek mee en brandt er kaarsen. Ze vertelt dat dit goed is voor je familie die daar begraven is, het is een soort sadaka (vrijwillige gift).

Laila ging met haar moeder naar moskeeën bij siyyids [een heilige, ook wel maraboet genoemd]. Bij de grote siyyid van Fes was een speciale vrouwenruimte en een ruimte waar je kon bidden. Maar de vrouwen kwamen ook daar niet zozeer om te bidden, maar om met elkaar over de laatste nieuwtjes te praten.

De moeders van Aisja en Latiefa gingen wel naar de moskee om daar te bidden. Latiefa's moeder kwam er in de maand ramadaan, terwijl de moeder van Aisja niet tijdens de maand ramadaan naar de moskee ging, maar wel op vrijdagen.

Geen van de respondenten komt in de Marokkaanse gebedsruimte in Zwolle. Zes respondenten denken dat ze wel naar de gebedsruimte zouden gaan als daar een aparte ruimte voor vrouwen zou zijn. Twee van hen vertellen dat hun mannen dat dan wel goed moeten vinden. De respondenten geven verschillende redenen om naar zo'n vrouwenruimte te gaan. Latiefa en Rabie'a vertellen dat ze graag meer willen weten van de islam. Voor de andere respondenten is dat niet de belangrijkste reden om eventueel naar de gebedsruimte te gaan. Het ontmoeten van andere vrouwen blijkt zeker zo belangrijk. Nadia zou daar bijvoorbeeld alleen komen wanneer haar vriendinnen er ook kwamen. Zolang de kinderen nog klein zijn lijkt het haar overigens praktisch niet haalbaar.

Drie respondenten verwijzen naar de Turkse gebedsruimte in Zwolle. Die heeft een aparte vrouwenruimte waar

in de maand ramadaan veel vrouwen naar toe gaan. In ramadaan worden daar ook vrouwen uitgenodigd die veel van islam weten en er met de andere vrouwen over praten. Rabie'a was dit jaar van plan in de maand ramadaan met haar Turkse buurvrouw naar de Turkse gebedsruimte te gaan. Doordat haar buurvrouw bijna de hele maand ziek was, is dit niet doorgegaan.

Laila heeft zo haar vragen bij een speciale vrouwenruimte bij de gebedsruimte. Zij vraagt zich af hoe de mannen zich zullen gedragen als er een ruimte voor vrouwen is. Zullen ze hun vrouwen dwingen er naar toe te gaan of mogen ze er misschien maar eens per jaar komen? Ze weet het niet goed. Laila vindt het belangrijker dat de vrouwen naar de taal- en naailessen in het wijkcentrum mogen. Er zijn nog zoveel vrouwen in Zwolle die de deur niet uit mogen van hun mannen. Maar als de vrouwen zelf graag een eigen ruimte in de moskee hebben, zal Laila dat niet tegenwerken. Ze wil niet buiten de groep vallen.

Rabie'a denkt dat de groep Marokkanen in Zwolle te klein is om zo'n vrouwenruimte bij de moskee te realiseren. Ze vindt het wel belangrijk dat er ergens een ruimte is waar Marokkaanse vrouwen eens in de zoveel tijd samen kunnen komen. Gewoon om samen leuke dingen te doen, feest te vieren. Laila, Rabie'a en nog wat andere vrouwen zijn, ten tijde van de interviews, hierover in gesprek met de gemeente Zwolle.

Imaam

Wanneer je als vrouw vragen hebt over de islam ga je daar niet mee naar de imaam. Vijf respondenten vertellen dat dat voor vrouwen verboden is. Drie van hen vertellen dat je je vragen over de islam aan je vader, broer of man

kunt stellen. Als zij het antwoord niet weten kunnen zij aan de imaam vragen hoe het zit. Aisja vertelt dat je vader of je man je horen te vertellen wat de imaam in de moskee vertelt. Op deze manier kun je ook als vrouw veel leren over de islam.

Volgens Rabie'a zijn de imaams in Marokko meestal niet of nauwelijks geschoold en doen ze daardoor dingen die volgens de officiële islam niet mogen. Ze gebruiken bijvoorbeeld de magische kracht van de Arabisch geschreven koranteksten om zieken te genezen. Vooral oude vrouwen doen in Marokko voor dit soort zaken een beroep op imaams. De imaam in Zwolle weet echter heel veel van de islam en beoefent deze praktijken dus niet. Hij heeft in Saoedi-Arabie gestudeerd. Rabie'a heeft een hoge pet op van deze imaam.

Laila, Latiefa en Aisja vertellen ook over deze imaam, maar hun verhaal is minder positief. Alle drie vinden ze hem streng. Laila is daarom niet zo blij met deze imaam. Hij imponeert de mannen die zelf niet veel van islam weten, terwijl volgens Laila lang niet alles wat deze imaam vertelt, klopt. [Deze imaam schijnt ondertussen niet meer in de Marokkaanse gebedsruimte in Zwolle te komen. De verdeeldheid binnen de Marokkaans-Islamitische gemeenschap in Zwolle maakt het echter moeilijk te doorgronden hoe dit precies zit] In navolging van de imaam zijn veel mannen baarden gaan dragen. Het dragen van een baard zou betekenen dat je een echte strenge moslim bent. Laila vertelt dat je in Marokko opgepakt wordt wanneer je zo streng bent. Laila vindt het soms maar griezelig. Ze zegt: "ik persoonlijk altijd bang. Ik bedoel als mijn man soms daarheen, ja ik heb liever dat hij niet daarheen gaat." Latiefa vertelt dat haar man vaak in een goede bui naar de moskee gaat, maar

dat hij in een heel andere stemming terugkomt. Hij is als hij thuiskomt vaak boos omdat hij zich realiseert dat zijn gezin toch niet zo leeft als het eigenlijk zou moeten. Aisja heeft van een vriendin gehoord dat de imaam in de moskee gezegd had dat vrouwen niet mogen autorijden. Volgens Aisja klopt dat niet omdat vrouwen van God alles mogen doen wat ze willen. Als ze zich maar netjes gedragen.

Alle respondenten vertellen mij dat een vrouw nooit een soort imaam kan zijn, dat mag niet.

Ramadaan

Alle zeven respondenten vasten tijdens de maand ramadaan. Dat deden ze ook al toen ze nog in Marokko woonden. Voor alle respondenten is het een bijzondere maand. Vijf respondenten noemen ramadaan een leuke, goede maand waar je blij mee bent. In deze maand moet je goed leven. Je mag in deze maand geen ruzie maken en bestaande ruzies moet je bijleggen. Ook roddelen is verboden. Aisja legt uit dat je niet alleen met je mond moet vasten, maar ook met je hart. Je moet met heel je lichaam vasten. Je mag zelfs niet slecht over andere mensen denken. Voor Laila is ramadaan een maand waarin je altijd extra dingen doet. Je voelt je meer betrokken bij arme mensen, je voelt ook de islam, je bidt extra en praat over de godsdienst. In totaal vertellen vier respondenten dat het belangrijk is tijdens het vasten ook te bidden, anders heeft het vasten geen zin. Nadia vertelt dat vasten voor de mensen zelf goed is, maar dat je het uiteindelijk voor God doet.

Verscheidene respondenten vertellen dat de nacht van de zevenentwintigste ramadaan belangrijk is. Latiefa legt uit dat deze nacht beter is dan duizend andere nachten samen. De hemel gaat in

deze nacht open. Als je dat ziet gebeuren, mag je wensen wat je wilt en dan zul je dat krijgen. Daarom blijft iedereen deze hele nacht bidden.

Geen van de respondenten ging in Marokko tijdens de maand ramadaan naar de moskee. Ook in Zwolle doen ze dat niet. Rabie'a had echter, zoals eerder gezegd, het plan om in de maand ramadaan samen met haar Turkse buurvrouw naar de Turkse gebedsruimte te gaan. Door ziekte van haar buurvrouw ging dit echter niet door.

Laila vindt dat in Nederland veel meer mannen naar de moskee gaan dan in Marokko. In Marokko gaan ze ook naar de tenten met muziekgroepen. Daar gaan ze alleen op de vijftiende en zeventwintigste ramadaan naar de moskee. Ze zegt: "Ik denk dat hier de mannen hebben ze niks te doen, dan gaan ze naar de moskee."

De respondenten vinden de maand ramadaan in Nederland minder leuk dan in Marokko. In Marokko is het leuker omdat je het daar veel meer met elkaar viert dan hier in Nederland. Daar vast iedereen terwijl in Nederland de mensen gewoon ijsjes etend over straat lopen terwijl jij aan het vasten bent. In Marokko eet je veel samen of ga je na het eten bij elkaar op bezoek. In Nederland is dat vaak niet mogelijk. Je burens zijn geen moslims en wanneer ramadaan in een periode valt dat de dagen lang zijn, kun je wanneer je kleine kinderen hebt 's avonds laat de deur niet uit.

Wanneer de maand ramadaan in een seizoen valt waarin de dagen lang zijn, is het vasten in Nederland een stuk moeilijker dan in Marokko. In Marokko zijn de dagen nooit zo lang als in Nederland. Drie respondenten hebben het hier over. Twee van hen vinden dit

vraagt zich echter af of hier niet een oplossing voor te vinden is. Je zou in Nederland op dezelfde tijd kunnen vasten als in Marokko. Daar kun je van zeven uur 's avonds tot half vijf 's morgens eten. Dat is veel beter. Laila kan zich niet voorstellen dat God het leuk vindt wanneer mensen maar zo'n korte tijd hebben om te eten als hier in Nederland.

Overdag mag je niet eten en niet drinken in de maand ramadaan, maar wanneer je ongesteld bent of net een baby hebt gekregen ligt dit anders, dan moet je stoppen met vasten. Zes respondenten vinden het vervelend om met vasten te moeten stoppen wanneer ze ongesteld worden. Het is niet leuk om als enige in het gezin te moeten eten terwijl de overige gezinsleden vasten. God wil nu eenmaal dat je dan eet, dus je gaat niet door met vasten, maar eigenlijk zouden ze het prettiger vinden als ze niet hoefden te stoppen. Dat heeft ook te maken met het feit dat je naderhand de dagen die je niet gevestigd hebt, zult moeten inhalen. Aisja zegt dat vrouwen zo altijd achter lopen. Het inhalen van de gemiste dagen is vooral lastig als je tijdens of net voor ramadaan een kind gekregen hebt. Dat kan in het ongunstigste geval inhouden dat je de hele maand in je eentje moet inhalen.

Latiefa haalt de dagen die ze niet gevestigd heeft in de winter in. De dagen zijn dan korter en het is dan minder moeilijk om in je eentje te vasten. Je moet de niet gevestigde dagen ingehaald hebben voor het begin van de volgende ramadaan.

Laila zou het beter vinden wanneer vrouwen de gemiste dagen niet hoefden in te halen. Ze zegt gelijk daarna wel dat het misschien verkeerd is dit te denken.

De respondenten spreken niet over ma-

raboets, maar over siyyids. Vandaar dat hieronder ook steeds over siyyids gesproken wordt.

Van Fatina heb ik geen aantekeningen over siyyids. De overige respondenten wisten er vaak heel wat van te vertellen. Vijf respondenten bezochten zelf siyyids. Vier van hen deden dat zelfs vrij regelmatig.

De respondenten noemen verschillende redenen om naar een siyyid te gaan. Alle zes zeggen ze dat mensen naar een siyyid gaan als ze ziek zijn in de hoop dat deze hen beter kan maken. Ze noemen verschillende ziektes als niet kunnen lopen, niet kunnen praten, hoofdpijn en een zeer been. Vaak worden deze ziektes veroorzaakt door djoenn. In zo'n geval is een bezoek aan een siyyid vaak de enige manier om beter te worden. [Djoenn zijn een soort geesten. In de koran worden zij djinn genoemd, maar Marokkanen spreken meestal over djoenn. Djoenn zijn uit vuur geschapen en kunnen allerlei gestalten aannemen, ook menselijke. Er zijn goede en slechte djoenn. Slechte djoenn worden ook wel sjaitaans genoemd.]

Wanneer een vrouw geen kinderen kan krijgen, kan dit ook een reden zijn om naar een siyyid te gaan. Zo is Latiefa, toen het te lang duurde voordat ze zwanger werd, naar een siyyid gegaan en heeft aan de siyyid kinderen gevraagd. Omdat het bezoek aan de siyyid geholpen heeft, moet ze nu eigenlijk ieder jaar of eens in de drie jaar naar die siyyid gaan.

Zoals gezegd wisten de respondenten vaak heel wat te vertellen over siyyids. Eén verhaal licht ik er hier uit. Het verhaal van Rabie'a.

Ook bij Rabie'a in de buurt waren veel siyyids. Haar familie bezoekt nog regelmatig siyyids, maar Rabie'a zelf komt er niet meer. Volgens Rabie'a is het niet

goed om in siyyids te geloven, dat staat in de koran. Een siyyid kan je niet helpen, alleen God kan je helpen. Je moet dus niet aan een siyyid vragen of hij je beter maakt, je moet het gewoon aan God vragen.

Toch heeft Rabie'a in haar familie iets heel wonderlijks meegemaakt. Het heeft te maken met haar schoonzus die geen kinderen kon krijgen. Ze werd wel zwanger, maar de kinderen werden steeds na zeven, acht maanden zwangerschap geboren. Ze heeft vaak hele zwangerschappen plat gelegen, maar de kinderen kwamen toch te vroeg. Geen van de te vroeg geboren kinderen bleef leven. In totaal heeft de schoonzus van Rabie'a dit zeven keer meegemaakt. Negen jaar lang liep ze allerlei specialisten af. De één zei dat ze nooit kinderen kon krijgen omdat er iets met het bloed niet in orde was. Anderen hadden opmerkingen als: "wie niet aanhoudt, die niet wint."

Op een gegeven moment kreeg de werkster van Rabie'a's moeder een droom. Zij droomde over de schoonzus van Rabie'a, Malika. In deze droom kwam er een vrouw naar de werkster toe die haar babykleertjes gaf. De vrouw zei tegen haar dat ze met die kleertjes naar Malika moest gaan en dat Malika met de kleertjes naar de siyyid moest gaan. Toen de werkster 's morgens wakker werd, vertelde ze de droom aan de moeder van Rabie'a, die vervolgens vond dat ze dit moesten proberen. Misschien zou God helpen. De ouders van Rabie'a zijn toen samen met haar broer en schoonzus naar de siyyid gegaan. Ze hadden een schaap en wat geld bij zich en hebben het schaap daar geslacht en wat geld gegeven. De siyyid heeft toen een soort brief geschreven en tegen Malika gezegd dat zij vijf keer per dag moest bidden. Ze mocht daar absoluut niet mee stoppen, want dan ging het fout. Malika bad

djoenn

enkele

meer

Maraboets

Omdat niet iedereen zal weten wat maraboets zijn, in het kort iets over maraboetisme, of het geloof in siyyids.

Een maraboet is, vrij vertaald, een soort heilige. Een maraboet bezit veel baraka. Letterlijk betekent baraka zegen, in de zin van een zegen van God. Het is een bovennatuurlijke kracht die behalve in bepaalde mensen ook in dieren en dingen kan zitten. Baraka wordt door middel van fysiek contact overgedragen. De baraka van een maraboet blijkt uit het feit dat hij ongewone dingen kan laten gebeuren, wonderen verrichten. Maar ook zaken als materiële welvaart, gezondheid, geluk en dergelijke zijn tekenen van baraka.

De meeste maraboets zijn allang gestorven, maar desondanks zijn zij toch min of meer onsterfelijk. Ze bezoeken mensen in hun dromen, hun lichaam blijft in het graf intact, en bovendien kunnen ze op verschillende plekken tegelijk begraven liggen. Op een plek waar een maraboet aan iemand verschenen is, kan een nieuw graf voor de maraboet opgericht worden. Vaak is de maraboet een kwasi-mythologische figuur, waar veel wonderlegendes over verteld worden. Er zijn ook levende maraboets, alhoewel dit tegenwoordig steeds minder vaak voorkomt.

Rond de verering van maraboets zijn verschillende zaken van belang. Behalve de maraboet zelf, zijn dat het graf waarin hij begraven ligt, als ook zijn levende patrilineaire nakomelingen. Door de cultus wordt de baraka, belichaamd in het graf, de maraboet en de nakomelingen, beschikbaar gemaakt voor menselijke doelen. In Marokko zijn duizende graven te vinden van maraboets. Lang niet al deze graven zijn het centrum van een uitgebreide heiligencultus. De meeste graven hebben slechts lokale betekenis, zijn heilige plekken waar je terloops kunt bidden of offeren.

Het zijn vooral vrouwen die geregeld een bezoek brengen aan een maraboet. Mannen komen er ook, maar die verdwijnen meestal weer snel, terwijl vrouwen, vooral als ze problemen hebben, veel langer blijven. Meestal gaan de vrouwen naar (het graf van) een maraboet om een specifieke en concrete gunst te vragen. Dit kan in principe van alles zijn, van de genezing van een ziek kind, een spoedige zwangerschap, tot de genezing van een nauwe verwant (of de vrouw zelf) die bezeten is door een boze geest of duivel. Het zijn echter niet altijd problemen waarom vrouwen naar een maraboet gaan. Vaak gaat men gewoon om de gezelligheid. Er worden grapjes gemaakt, gelachen, gezongen en gepicknikt.

Bezoeken aan een maraboet gaan ook vaak vooraf aan en volgen op rituelen van de officiële islam. Soms worden er jongetjes besneden en Mekkagangers brengen bijvoorbeeld vaak voor en na hun vertrek een bezoek aan een maraboet. Het is dan ook een vergissing te denken dat deze lokale islam los staat van de officiële islam. Maraboetisme komt nooit los van de officiële islam voor.

daarop trouw en werd zwanger. Maar ze werd niet alleen zwanger, ze kreeg ook een levend kindje, een meisje. Haar dochtertje is nu twee jaar oud en twee maanden voor het interview met Rabie'a heeft ze een zoontje gekregen. Ze heeft nu dus twee gezonde kinderen. Ze gaat dan ook sinds het eerste bezoek aan de siyyid trouw iedere maand naar de siyyid. De siyyid schrijft iedere keer weer een nieuw soort brief voor haar. De mensen zeggen nu dat de dokters niets geholpen hebben, dat is allemaal zonde van het geld geweest. Maar de siyyid heeft wel geholpen. Malika en haar man geloven in de siyyid. Daarvoor konden ze immers geen kinderen krijgen. En als mensen negatief over siyyids spreken, gaat de broer van Rabie'a daar tegen in. Rabie'a blijft echter vinden dat je niet in siyyids moet geloven, maar in God. Maar wanneer ik haar daarover doorvraag, zegt ze op een gegeven moment toch: "ja als jij geen kinderen hebt, zelfde als mijn broer, ik ga wel naar siyyid."

Veel respondenten hebben een dubbel gevoel ten opzichte van siyyids. Vier respondenten vertellen dat je eigenlijk niet naar siyyids mag gaan. Het mag niet van de koran. Vaak hoorden ze dit pas hier in Nederland. Kariema laat merken dat ze het jammer vindt dat je niet meer naar siyyids zou mogen gaan. Waarom zou nu opeens niet meer mogen wat vroeger wel goed was? Aan de ene kant veroordelen sommige respondenten siyyids, maar aan de andere kant zijn ze vaak toch wel onder de indruk van de dingen die bij siyyids gebeuren. Zo vertelt Aisja dat God de baas is. Hij heeft de mensen gemaakt en geeft de mensen leven en dood. Hij wil niet dat je vragen stelt aan siyyids, aan mensen die dood zijn. Toch vertelt ook zij dat siyyids soms wel helpen. Bij

sommige mensen lukt het wel, bij anderen niet. Latiefa gelooft gewoon in siyyids. Ze heeft haar kinderen immers aan een bezoek aan een siyyid te danken. Laila staat van alle respondenten het meest kritisch tegenover siyyids. Dit niet alleen omdat de koran het geloof in siyyids zou verbieden, maar ook omdat ze het geloof in siyyids als iets puur psychisch ziet. Dat laatste legt ze uit aan de hand van het feit dat je je belofte aan een siyyid na moet komen, omdat je anders ziek wordt of je in ieder geval niet prettig voelt. Dit werkt ook bij Laila's moeder en oma op die manier. Maar toch, ondanks het feit dat ze zelf niet in siyyids gelooft, vertelt Laila heel uitgebreid en betrokken over haar zus die ooit ernstig ziek was door djoenn. Ze vindt dat je geen grappen moet maken over siyyids. Dat kan gevaarlijk zijn. Haar zus, die er vroeger altijd mee spotte, doet dat nu ook niet meer. Helemaal los van het geloof in siyyids lijkt Laila toch niet.

Volgens de respondenten wonen er in Nederland geen siyyids of nakomelingen van siyyids. Het is hier dus niet mogelijk een siyyid te bezoeken wanneer je problemen hebt. Ik weet niet of de respondenten dit missen in Nederland. Het is duidelijk dat ze wat afstand nemen van het geloof in siyyids. Aan de andere kant gaan enkele respondenten wanneer ze in Marokko zijn, wel weer naar siyyids toe.

Drs. Francien Brons,
Leie 21, 8032 ZD Zwolle

Ontmoetingen met Marokkaanse moslims in Harderwijk

Binnen de Harderwijkse Raad van Kerken hebben de gezamenlijke werkgroepen Conciliair Proces via een brief van 17 aug. 1990 contact opgenomen met de Turkse en Marokkaanse culturele en moskee-verenigingen. Ter oriëntatie hebben we bijgesloten de Turks-talige en Arabisch-talige brochures Justice, Peace, Integrity of Creation van de werkgroep Pluriforme Samenwerking van de Raad van Kerken.

Twee leden van de werkgroepen Conciliair Proces hebben eerst gesproken met enkele vertegenwoordigers van de Turkse en de Marokkaanse vereniging. Kort daarna hebben de plenaire werkgroepen gesprekken gevoerd met de voltallige besturen. Uiteraard Turken en Marokkanen apart. De plaats van deze gesprekken werd door deze minderheids-groepen zelf bepaald: bij zowel allochtone als autochtone mensen thuis, in de moskee na het vrijdaggebed, maar ook wel in een van de nevenruimten van een kerk. Van Turkse zijde werd vooral het accent gelegd op gezamenlijke activiteiten van jongeren. Dit wordt momenteel met de wederzijdse jongeren verder uitgewerkt.

Onbekend maakt onbemind. Een beetje bekendheid met elkaars manier van alledaags leven, en wat meer afweten van elkaar geloof zou veel vooroordeel kunnen voorkomen en de plaatselijke samenleving nog beter sociaal leefbaar kunnen maken. Is aan die onbekendheid samen niet wat te doen? Zowel bij de Turken als bij de Marokkanen was dat de eerste insteek. Wezenlijke aspecten van 'vrede' en van 'gerechtigheid' dus.

20 De Marokkaanse culturele vereniging

en moskee-vereniging stelden dit heel concreet: wij willen een zaterdagmiddag organiseren van drie tot zeven uur, waarin wij rond Marokkaanse thee en een massale gezamenlijke maaltijd (koeskoes) de heer Abdulwahid van Bommel laten vertellen wat islam nu eigenlijk is. Ook willen we dan graag een video laten zien. Wij nodigen de mensen van de kerken uit. Maar komen jullie dan ook? Als datum werd 8 december 1990 gekozen.

Met aarzeling hebben wij, als werkgroepen Conciliair Proces deze uitdaging aangenomen. Met aarzeling, want zouden in de praktijk niet slechts enkele betrokken gemeente/parochieleden komen opdagen?

Langs twee kanalen hebben we geprobeerd mensen voor deze middag enthousiast te maken: via publicaties in onze plaatselijke kerkbladen en via mondelinge aanbeveling.

In drie achtereenvolgende (plaatselijke) kerkbladen hebben we voor deze middag aandacht gevraagd, eerst een voor-aankondiging, vervolgens de bij de kerken ontvangen convocatie van de Marokkaanse gemeenschap met toelichting (in welk kader? waartoe? wat is koeskoes?) en tenslotte nog een korte herinnering. Daarbij is steeds nadruk gelegd op het feit dat de kerkleden als gasten - onder andere aan een maaltijd- worden uitgenodigd. Tegelijk zijn allerlei werkgroepen binnen de kerken benaderd: kerkeraad, parochieraad, jeugdraad, werelddiakonaat, MOV, vrouwengroepen, leerhuisgroepen enz. En tenslotte de afkondiging tijdens de kerkdiensten.

De Marokkaanse gemeenschap vond het niet nodig dat deelnemers zich tevoren zouden aanmelden. Er was ruimte voor 400 mensen. Eventueel teveel (zelfgemaakte) koeskoes kon gemakkelijk mee naar huis genomen worden.

Op grond van een grove navraag binnen de kerken bleek tot eigen verassing dat er minstens honderd mensen zouden komen, wellicht meer. Een week tevoren konden we dit aan de Marokkaanse gemeenschap meedelen. Tot onze verbazing kwamen er op de ontmoetingsmiddag ruim 250 mensen uit de kerken: volwassenen maar ook jongeren. Met het grote aantal Marokkanen dat was gekomen was de zaal afgeladen vol.

De heer Van Bommel gaf een uitstekende uiteenzetting van wat islam is, waar islam en christendom elkaar overlappen en waar zij verschillen. Natuurlijk globaal, maar genoeg om tal van vragen op te roepen. Vriendelijk gestelde vragen, maar soms wel erg indringend. (Waar zijn uw vrouwen?) Ongetwijfeld heeft ook de perfect georganiseerde gemeenschappelijke maaltijd bijgedragen tot een vriendschappelijke ontspannen sfeer. Dat de video-voorstelling geen succes was, nam ieder dan ook graag voor lief.

De maaltijd werd geopend met het reciteren van de Fatiha. De Raad van Kerken was uitgenodigd om het slotwoord te spreken. Dit werd natuurlijk een welgemeend dankwoord voor deze bijzonder goede middag. Maar ook wat lijnen naar de toekomst: samenwerken bij milieu-activiteiten. Ook een samen nagaan of je als gemeenschap misschien bij elkaar toch wat meer kunt doen aan sociale problemen rond jongeren. Daarnaast kleinschalige ontmoetingen. En proberen dan een vertrouwelijk klimaat op te bouwen dat ook ruimte biedt elkaar kritisch te bevragen. Gemotiveerd door ons geloof op weg te

zijn naar een rijk van vrede en gerechtigheid.

Arie Zuurmond, Secretaris Werkgroepen Conciliair Proces, Harderwijk.

Vijf islamwetenschappers uit Indonesië te Leiden

Al sinds 1969 ondersteunt het Ministerie van Ontwikkelingssamenwerking een programma van uitwisseling tussen Nederlandse en Indonesische islamwetenschap. In het kader van dit programma werken twee Nederlanders als docent op de Staatsacademies voor Islamwetenschappen van Jakarta en Yogyakarta. Regelmatig komen ook kleine groepen Indonesische fellows naar Nederland. Van Sept. 1990 - Maart 1991 zijn vijf Indonesische docenten islamwetenschappen in Leiden om aan hun proefschrift te werken, vooral op het gebied van de geschiedenis van de islam in Indonesië. INIS, Indonesian-Netherlands Cooperation in Islamic Studies, PB 2515, 2500 RA Leiden.

Turks fundamentalisme of opleving van de islam?

Verschillende malen kwam "Turks fundamentalisme" eind 1990 nogal sensationeel in de kranten. Vrijdag 2 Nov. had de Volkskrant een bericht met de kop: "Moslim-fundamentalisten verstevigen greep op Turkije". Het secularistische concept, dat Kemal Atatürk vanaf 1924 in Turkije oplegde heeft wel zijn stichter overleefd, maar vertoont grote zwakheden. Het zakt niet zo spectaculair in elkaar als het communisme in de oostblok-landen, maar sinds 1980 wordt het ook door de grote politiek meer en meer verlaten en spreken velen van een "herstel van de fouten van het verleden". Ook Trouw vermeldde op 28 Nov.: "De rot zit in de politieke erfenis van de Turkse hervormer Atatürk." Tussen "secularis-

ten" en "fundamentalisten" in blijkt voorlopig nog weinig van een nieuwe, nationale consensus.

In december kwamen enkele kranten met berichten over "Moord-uitspraken van fundamentalistische imam" op de Amsterdamse kabel-TV. De TOS, Turkse Omroep Stichting te Amsterdam, heeft moskeediensten uitgezonden, waarin een predikant nogal onverzoenlijke taal uitsprak over de "ongelovigen", daaronder vielen dan kennelijk ook vooral Turkse moslems die een andere opvatting over de godsdienst hebben.

Verdubbeling van TV-zendtijd voor IOS

De Islamitische Omroep Stichting heeft vanaf begin oktober 1990 30 minuten TV-zendtijd per week gekregen, zondagmorgen 11.00 uur op Ned. 3. Belangrijke vernieuwing is de "islamitische Aart Staartjes" die verhalen over profeten vertelt. Boeiend gespeeld en opgenomen met een bonte groep kinderen. De IOS toonde veel eigen producties, zoals over een Marokkaanse die voor de Groenen in de gemeenteraad van Antwerpen zit, bejaardenhuizen, mileuproblematiek en halal eten, vrouw en werk. Ons redactielid Drs. Jan Slomp werd tweemaal uitgenodigd: over de affaire Rasoel en voor een uiteenzetting over de christelijke decemberfeesten. Volgens zijn uiteenzetting was Zwarte Piet een moorse, islamitische slaaf (Morisco) uit Spanje. Hij werd in de legenden rond Nicolaas ingevoerd nadat diens graf uit Turkije was overgebracht naar Zuid-Italië, in diezelfde legenden ook al weer verward met Spanje.

Discussie over moslims in gereformeerde synode

Jan Slomp had een moeilijker thuiswedstrijd in november. Hij was op de

gereformeerde synode als een van de verdedigers van een rapport dat beoogt "een kerkelijk getuigenis voor te bereiden dat bedoeld is als oproep en beoediging voor allen die zich inzetten om ons land bewoonbaar te houden voor alle bewoners, met name ook moslims". De opdracht hiertoe was al in 1984 geformuleerd. Het document werd een pleidooi voor een islamitisch-christelijke dialoog. Zoals zo vaak werd deze positieve oproep door een aantal synode-leden ervaren als een aanval op de "onopgeefbare band" met Israël en een opgeven van het christelijk getuigenis. Volgens het Reformatorisch Dagblad (23 nov.) moet de Synode-praeses verzucht hebben, dat het een discussie in mineur was, die niet bijdroeg tot een beter begrip: "Het zijn me de vragen wel". Ook intern dus nog genoeg werk voor Drs. Slomp.

Rushdie, Rasoel en Bolkestein

De bekering van Salman Rushdie en zijn eerste openbare optredens kregen niet zoveel aandacht als de commoties rond het verschijnen van de Satansverzen in 1989. Er was wel opwinding, verontwaardiging en later ook hilariteit rond een boekje van een Pakistaanse artiest die schreef onder de schuilnaam Mohammed Rasoel. "De ondergang van Nederland, land der naïeve dwazen" is een chaotisch boekje, dat steeds maar weer herhaalt, dat de Nederlanders te vriendelijk en voorkomend zijn voor buitenlanders en vreemde culturen, met name de islamitische. Daardoor zal de Nederlandse cultuur overspoelt en vernietigd worden. De Anne Frank Stichting diende een aanklacht wegens discriminatie in. - Een hoogleeraar uit Amsterdam bracht zichzelf en zijn vakgebied in discredit door te stellen dat Gerrit Komrij de auteur van het geschrift was. - Dat de moslems de nieuwe zondebok in onze cultuur kun-

nen worden, goed voor alles wat ver-keerd dreigt te gaan, kwam ook naar voren in een uitlating van VVD-voor-man Frits Bolkestein. Volgens Trouw 11 Dec. 1990 zei hij: "Het liberalisme gedijt niet in een islamitische omge-ving. Het gedijt alleen binnen een Wel-tanschauung van rationalisme, huma-nisme en christendom. Het is kwetsbaar en moet zich verdedigen om te overleven. De aanvallen van fascisme en communisme zijn afgeslagen. Maar wie weet wat ons nog te wachten staat?" Volgens De Volkskrant 28 Dec. zou ook tegen Bolkestein een klacht zijn ingediend bij justitie.

ISBI: Islamitische Stichting Bevor-dering Integratie

De islamitische wereld van Nederland heeft er weer een nieuwe afkorting bij: ISBI. De aankondiging kwam wel op een grootse manier: met een congres op de Erasmusuniversiteit, waar maar liefst 500 deelnemers waren. ISBI-voorzitter Dr. Stella van de Wetering legt bij de term integratie de nadruk op twee aspecten: interne integratie door con-tacten tussen moslims onderling aan te halen en te bevestigen. Doel van deze integratie is de oprichting van een Isla-mitische Raad Nederland als gesprek-spartner van de overheid. De tweede vorm van integratie betreft het contact tussen moslims en (andere) Nederlan-ders, alsook de verbetering van het maatschappelijk functioneren van mos-lims. Op beide fronten was het congres een succes: er waren moslims van veler-lei signatuur en ook veel Nederlanders. De morgenzitting werd gedomineerd door het juridische netwerk voor de in-tegratie. Mr. H. Nawijn van het departement van justitie moest zijn minister vervangen. Hij had niet veel extra's meegekregen: alleen de bevestiging van de belofte dat er op ad-hoc basis en tij-delijk (voor twee jaar) imams voor ge-

vangenissen kunnen worden bekostigd. Er werd aangedrongen op de recrute-ring van imams uit de in Nederland verblijvende moslims, maar voor hun opleiding werd nog geen geld in het vooruitzicht gesteld. De middagzittin-gen waren vooral gewijd aan de sociale integratie, werk, onderwijs en welzijn. De islam is meer dan alleen een "mos-kee-religie", toont een brede en eigen levensstijl op velerlei gebieden. Toch verbaasden sommigen zich over de soms wat te gemakkelijke identificering van allochtonen met moslims en over de identificatie van de minderheden-problematiek met typisch islamitische zaken.

Discussie over Imam Hamzah Zeid. Golfcrisis

Bij alle commoties rond de goldcrisis en speciaal rond de gijzelaars in Irak, behoorde ook het debat over de samen-stelling van de delegatie van Dominee Douwe Wouters. Hamzah Zeid, onder meer werkzaam als geestelijk raadsman in gevangenen en ook als imam in een Utrechtse moskee, was begin no-vember 1990 bereid gevonden om aan de delegatie deel te nemen. Vanuit ver-schillende islamitische organisaties is tegen de keuze van Hamzah Zeid pro-Test aangetekend. Voor oplossing van deze interne problemen kan de ISBI hopelijk ook nog veel betekenen.

Een van de meest cynische opmerkin-gen in het debat over de golfcrisis kwam van Prof. Yvonne Haddad, van christelijk-Libanese afkomst en al lang werkzaam in de Verenigde Staten. Op een conferentie over minderheden in Europa te Leiden, 12-14 sept. schetste zij, hoe eerst Iran, daarna Irak en nu Saoedie-Arabië werd gebruikt als afzet-gebied voor wapens. "Daar kunnen ze elkaar dan mooi mee bevechten en de Amerikaanse industrie blijft eraan ver-dienen".

Indonesische "imamopleiding" op TV

Op 20 Febr. 1991 (23.10 uur) zendt de KRO een film uit over moslims in Indonesië onder de titel: "Moslims tussen traditie en toekomst". De film toont een pesantren op Midden-Java. Een pesantren is een internaat met school, eigenlijk een soort kloosterschool voor jongeren tussen 12 en 25 jaar. Er zijn zowel jongens als meisjes in de opleiding. Daarnaast toont de film ook een islamitisch ziekenhuis, een bedevaartplaats en de folklore van islamitische feesten. De film is er een in een serie, waarin KRO en NOVIB samenwerken om de ontwikkelingspotentie van religies in de ontwikkelingslanden te laten zien. Op zondag 24 febr. wordt de film in de namiddag herhaald.

Moslims ook al schuld aan secularisatie?

In december 1990 kwam een merkwaardige ruzie binnen de Evangelische Hogeschool te Amersfoort in de publiciteit. Een deel van de leiding van die bijzondere school werd ervan verdacht een speciale theorie aan te hangen. Niet Jezus zou de redder van deze wereld zijn, maar Otto III, die rond het jaar 1000 korte tijd keizer was van het Heilige Roomse Rijk (het huidige Duitsland dus). Een beschermengel, die de hele wereld behoedde, zou in Otto III zijn geïncarneerd. Na de dood van Otto III bleef de wereld dus onbeschermd over. Toen konden de duistere machten de overhand krijgen, vooral door de invloed van de moslims, die immers het cijfer nul hadden uitgevonden, symbool van negativiteit en duistere machten. Tussen 1000 en 1200 kwamen via de moslims ook de resultaten van de Griekse wetenschappen (weer) Europa binnen. De godloze wetenschap is er sinds die tijd niet meer echt verdreven en zodoende staan de

moslims dus ook aan de oorsprong van hedendaagse godloosheid en secularisatie. Een wonderlijke theorie, vooral als men bedenkt dat allerlei wetenschappers zich afvragen, waarom de secularisatie in het westen zo'n doorgang heeft gevonden, terwijl de islamitische wereld er immuun voor lijkt te zijn!

Dubbele solidariteit?

Dit nummer ging naar de drukker op het moment dat de Golfoorlog juist was uitgebroken. In een volgend nummer komen wij daar zeker uitvoeriger op terug. Bij de eerste reacties vielen ons vooral op het gelukkige ontbreken van al te duidelijke religieuze sentimenten. Aan beide zijden waren en zijn zij wel aanwezig, maar gelukkig niet overheersend. Solidariteit met Israël blijft aanwezig, maar dat betekent niet dat er geen solidariteit met andere partijen mag zijn. Prof. Dick Mulder, voorzitter van de Raad van kerken hield een zeer harmonisch TV-gesprek voor de IOS met de Palestijnse moslim Dr. Shadiq. Hij benadrukte dat de haast en het geweld waarmee de Koeweit-resolutie van de Veiligheidsraad werd uitgevoerd wel schril afsteekt tegen het uitstel dat steeds maar weer gegeven is aan resoluties over Israël. Jan Pronk, PVDA-minister van ontwikkelingssamenwerking zei: "Mijn wereld is ingestort... Zijn de vragen van de Palestijnen echt serieus genomen? Nee. Dat heeft er toe geleid, dat we 'nee' moesten zeggen tegen het leggen van een ongerechtvaardigde verbinding van die twee problemen. Dat was niet nodig geweest als we in de jaren zeventig en tachtig het vraagstuk van de Palestijnen veel serieuzer hadden genomen." (Trouw 26 Jan)

KS

Gebeden

Dromen, denken, geloven en bidden met de mensheid. Teksten en gebeden. Gekozen, vertaald en ingeleid door C.J.A. Tholens. Meinema, 's-Gravenhage, 112 blz. f21,90.

D. en J. Carmody, *Prayer in World Religions*, Orbis Books New York, 1990, 128 blz.

Smeekbeden van de Profeet, vertaald door Ahmed Raams, ICCN, Scheldestraat 173 2510 TD Den Haag, 52p.

Dom Tholens verzorgde de selectie en vertaling van deze gebeden van de gehele mensheid, christelijk en niet-christelijk. Voor de dinsdag zijn de gebeden bijeengebracht uit de islamitische traditie (26-34). Het boek is bruikbaar en bedoeld als gebedenboek. De uitgave van Denise en John Carmody geeft meer over achtergrond, verhalen en rituelen naast gebedsteksten. Dit boek geeft ook uitdrukkelijker een christelijke reflectie. De kleine bundel die door het ICCN is uitgegeven bevat voornamelijk korte gebeden, die door de vrome moslems bij een aantal handelingen gezegd worden, bij het gaan slapen en wakker worden, aflossen van schulden, ontmoetingen met een belangrijk persoon, het instappen van een auto, bij woede. Nuchtere, praktische vroomheid. KdJ

Praktijk van de ontmoeting

Jan van Lin (red.), *Ontmoeting van moslims en christenen. Grensverleggende verkenningen.* Hilversum, Gooi en Sticht 1990, 128 blz. f24,—.

Naast de bijdrage van de redacteur komen lezers van Begrip hier vier beken- den tegen. Jaap Kraan gaat in op de vraag of het mogelijk is om islamitisch onderwijs te geven op christelijke scholen. Zijn conclusie is optimistisch, zij

het voorzichtig. In bepaalde situaties is het mogelijk dat toestemming gegeven wordt om islamitisch godsdienstonder- richt te geven op christelijke scholen, waarbij de school christelijk blijft en gesteund blijft worden door plaatselijke kerken en christelijke onderwijs- organisaties. (41)

Jan Slomp behandelt gemengde huwe- lijken van christenen en moslims van- uit de praktijk. Vandaaruit bekijkt hij kerkelijke documenten en de juridische aspecten, die vastzitten aan zo'n huwe- lijk. Hij geeft ook voorbeelden uit Egypte en de Filippijnen. Hij buigt zich ook over de vraag of men in geval van zo'n gemengd huwelijk kan komen tot een kerkelijke viering en zo ja, wel- ke plaats bijbel en koran daarin kunnen innemen.

Piet Reesink bespreekt de ontmoeting moslims-christenen onder de titel kerk en moskee, waarbij beide breed ver- staan moeten worden. Hij schetst drie voorbeelden van die ontmoeting, t.w. in Rotterdam-Zuid, Den Bosch en Zwolle. Hij komt tot de conclusie dat de kerk, c.q. pastores, weinig betrokken zijn bij de ontmoetingen met moslims (85). Hij gaat op zoek naar een manier om het anders te doen en beschrijft daartoe de situatie in Algerije en verge- lijkt die met de situatie in Nederland. Hij besluit met een aantal stellingen, die de moeite van het overdenken waard zijn.

In het laatste hoofdstuk schetst G  Spielman een theologische ondergrond voor de ontmoetingen van christenen en moslims. Uitgangspunt is voor haar de dialoog, als een gesprek, waarin over en weer gesproken en geluisterd wordt en waarin ieder eerlijk moet zijn. Men moet er zich van bewust zijn, dat men in dat gesprek van mening kan veran- deren. (107-108) Onder de christenen

blijken al verschillende uitgangspunten te bestaan. De christelijke identiteit is dus geen duidelijk gegeven. Bovendien speelt daar de secularisatie nog doorheen. Dialoog kan dus erg moeilijk zijn: "Als ik God ken als een menselijke, nabije en bewogen God, dan komt het verhaal van een ander over God, die ver verheven is boven de problemen van de mensheid, die niet betrokken is bij menselijk lijden, vreemd op me over. In hoeverre heeft zijn/haar verhaal ook mij iets te leren? Of, in andere woorden: is het mogelijk van een moslim (of een andere niet-christen) iets totaal nieuws te leren over God?" (127) KdJ

Gemengde huwelijken

Couples islamo-chrétiens: Promesse ou impasse, door Daisy Benturqui e.a., Editions du Soc, Lausanne, 107.

In Zwitserland zijn een 80.000 à 100.000 moslims. Daarom heeft een "Commission Islam" van de zendingsdeputaten van de protestantse kerken een boekje samengesteld over het gemengde huwelijk. De eerste hoofdstukken geven informatie over de moslims in Zwitserland, de positie van man en vrouw in de christelijke en islamitische maatschappij, de verschillen in huwelijksrecht tussen Zwitserland en de sjaria. - In het tweede deel worden een aantal voorstellen gedaan voor een liturgische viering van een gemengd huwelijk. Naast teksten uit bijbel en koran worden ook teksten uit de Arabische en Franse literatuur gegeven: bijvoorbeeld een gedicht van Nahdj al-Balagha naast een passage uit *Le Petit Prince* van Antoine de Saint-Exupéry. KS

Achtergronden van Turkse imams

Jak den Exter, *Diyamet: een reis door de keuken van de officiële Turkse islam*,

26

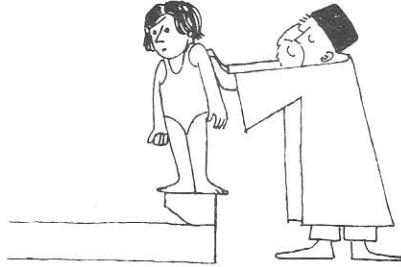
Centrum Buitenlanders Peregrinus, Dr. Schuutstraat 13, 1942 AB Beverwijk

Jak den Exter heeft een kostelijk boekje geschreven over de Diyanet, het Turkse Presidium voor Godsdienstzaken. Ondanks het feit dat in Turkije godsdienst en staat formeel gescheiden zijn houdt dit overheidslichaam zich bezig met het regelen, controleren en vaak ook bekostigen van vrijwel alle zaken op het terrein van de islam in Turkije. Dit heeft vooral betrekking op de imams van de meer dan 57.000 moskeeën (er zijn maar liefst een 61.000 moskee functionarissen in dienst van Diyanet) en de 4000 leerkrachten voor koran-cursussen. Diyanet bekostigde per 1 januari 1989 ook 688 Turkse imams in het buitenland, waaronder 358 in Duitsland, 85 in België en 76 in Nederland.

Het boek is geschreven in de vorm van een reisverslag, waardoor het een levendig beeld geeft zonder de pretentie te wekken dat alle aspecten nu ook uitputtend behandeld worden. In aparte notities gaat hij toch breder in op vele aspecten van Turkse islam, zowel in het moederland als in Europa. Tijdens de eerste week was den Exter in Ankara op het centrale ministerie. Dogmatische en theologische zaken blijken niet de hoofdinteresse te vormen van dit "Turkse Vaticaan", maar vooral administratieve en bestuurlijke zaken. Wat de geloofsinhoud betreft gaat de discussie vooral over concrete vragen van Turkse moslims in Europa, zoals die over rente op bankrekeningen, huwelijk en echtscheiding, slachten van dieren, het vullen van tanden dan wel het dragen van een kunstgebit. Den Exter gaat in tegen een negatief beeld van de Turkse imam in Nederland als "fanatieke doordrammers die zelfs Turken die in het verleden weinig élan getoond hadden voor hun godsdienst het

hoofd op hol weten te brengen; die de arme Turkse kinderen, waar het op school juist zo goed mee begon te gaan, vermoeden met godsdienstlessen..” Daartegenover stelt hij dat vooral in de tweede helft van de tachtiger jaren de Turkse imams een heel ander beeld vertonen: ze dringen juist aan op volledige deelname aan het schoolprogramma, inclusief schoolzwemmen. Zij zorgen ervoor dat vrouwen die voorheen nauwelijks de deur uit mochten aanwezig zijn bij Turkse alfabetisatiecursussen die door de imam gegeven worden. Zij hebben ook de verhoudingen tussen de soennieten en de alevieten sterk verbeterd.

m **De iman dringt aan bij het schoolzwemmen**

In zijn tweede week was Den Exter te gast bij een imam, die langere tijd in Nederland had gewerkt en nu een functie had in een Turks provincieplaatsje. Hier zien we enkele voorbeelden van remigranten en hun verwerking van die buitenlandse ervaring. De meeste imams worden slechts voor vier jaar uitgezonden en zetten daarna hun loopbaan aan de Diyanet voort. Zo'n buitenlands verblijf betekent vaak een positief punt en aanleiding tot bevordering.

Er blijkt een opmerkelijk verschil te zijn tussen Nederland en België: in België is de islam een door de staat erkende godsdienst. De Belgische overheid

neemt de betaling van godsdiensteraren voor haar rekening. Alle Diyanet-imams in België hebben de status van godsdiensteraar.

Het boekje van Den Exter wordt gepresenteerd als geschreven "voor een breder publiek". Dat blijkt vooral uit de onderhoudende stijl en de vele verklaringen, waardoor de niet-deskundige ook vaak bij de arm wordt genomen. Het is zeker niet oppervlakkig; deze weergave van zijn concrete ervaringen zijn van groot belang voor de meningsvorming over de ontwikkeling van de Turkse islam in West-Europa. KS

Kleine voldoende voor dubbel lidmaatschap

In het Tijdschrift voor Theologie 1990/4, p. 259-275 schreef de vermaarde Nijmeegse theoloog Edward Schillebeeckx een doorwrocht artikel over "Identiteit, eigenheid en universaliteit van God in Jezus". Hij behandelt er de vraag van relativisme en absolutisme: "zijn alle godsdiensten om het even?" Hij bespreekt er ook de mogelijkheid om een dubbel lidmaatschap van godsdiensten te hebben: "Reeds langere tijd droomt men in christelijke kringen van een lidmaatschap van uiteenlopende kerken en, nog vermeteler, 'werldgodsdienstig' van een lidmaatschap van diverse werldgodsdiensten, juist als christen. Dat is ook niet eens ten onrechte, zij het wellicht prematuur." (p. 262) Schillebeeckx staat niet te juichen, is niet enthousiast, maar vindt het idee toch niet helemaal verkeerd.

Tijdens zijn afscheidsrede als hoogleeraar in Nijmegen was Prof. Arnulf Camps al met een voorstel gekomen voor een 'dubbele loyaliteit'. Dat lijkt een betere term dan het 'dubbel religieus burgerschap', waar de theologe Ju-

lia King ook al over had geschreven. Loyaliteit betekent, dat men zich ontvangend, maar ook kritisch opstelt binnen een bepaalde traditie. Wij weten ons gevoed door de christelijke traditie zonder de hele geschiedenis en ontwikkeling daarvan voor de volle honderd procent voor onze rekening te willen nemen. Dubbele loyaliteit betekent dan: dat wij ook in zo'n positieve, ontvangende en tegelijk kritische houding in de islamitische beweging willen staan. (Camps hield zijn Afscheidsrede op 16 maart 1990). KS

Een bibliotheek van de Kinderen van Abraham

F.E. Peters, *Judaism, Christianity and Islam. The Classical texts and their interpretation*, Princeton University Press 1990. Drie delen. Resp. 408, 395, 408 bladz.

Joden, christenen en moslims beschouwen zich als beheerders van het erfgoed van Abraham. Hun drie religies zijn nauw aan elkaar verwant, zij hebben ook een gezamenlijke geschiedenis van veel conflicten. In drie stevige delen presenteert de Amerikaan Prof. Peters hier een 750 tekstfragmenten waarin veel aspecten van deze harmonie, de dissonanten en de meerstemmigheid worden geïllustreerd. Hij is erg terughoudend in zijn eigen commentaar: hij geeft de zg. "traditionele" visies. Dus geen resultaten van moderne tekstwe-

tenschap, zodat er geen bijbelkritiek en ook geen korankritiek in te vinden is en evenmin een overzicht van nieuwere visies op de eerste eeuwen van de islam. Peters geeft wel korte historische inleidingen, waarbij hij de indruk geeft het beste thuis te zijn bij het jodendom (zie bijv. I 258, een gedetailleerde historische beschouwing over de Farizeeën), maar er staan ook over christendom en islam zeer interessante teksten in. Het boek is geen betoog, maar eerder huiswerk: de lezer moet uiteindelijk zelf de redenen invullen waarom Peters deze selectie heeft gemaakt. De drie delen kosten bij elkaar netaan honderd gulden, dat is bijna een ramsj-prijs en dat voor nieuwe Amerikaanse boeken! KS

Een nieuw tijdschrift

Het Centre for the Study of Islam and Christian-Muslim Relations te Birmingham (Selly Oak) heeft enkele van haar publicaties gebundeld in het nieuwe tijdschrift: "Islam and Christian-Muslim Relations". Christian Troll is hoofdredacteur en Dr. M. Ibrahim Surty islamitisch redactielid. Dit wijst op de brede benadering van de islam, zeker niet beperkt tot het Arabisch Midden-Oosten. Prof. Syed Vahiduddin uit New Delhi kon in het eerste nummer de toon zetten met een artikel over de islam en de verscheidenheid van religies.

KS